

Dr Katarzyna A. Knopp
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie
Mgr Magdalena Pudzianowska-Śliwka
Uniwersytet Techniczno-Humanistyczny
im. Kazimierza Pułaskiego w Radomiu

Style wychowania samotnych matek a zachowania agresywne ich nastoletnich dzieci

1. Wprowadzenie teoretyczne

Zagadnieniu rodziny niepełnej i samotnego rodzicielstwa poświęca się coraz więcej uwagi zarówno w literaturze psychologicznej, jak i pedagogicznej czy socjologicznej. Wiąże się to ze zmianami społeczno-kulturowymi sprawiającymi, że problem ten dotyczy coraz szerszej części współczesnego społeczeństwa. Według K. Dymek - Balcerek (1999, s. 114) „rodzina niepełna to taka, w której matka (najczęściej) lub ojciec samotnie wychowuje dzieci w wyniku różnych sytuacji życiowych”. Sytuacja ta doprowadza do pojawienia się wielu problemów życia codziennego, do których należy zaliczyć m.in. obniżenie poziomu ekonomicznego spowodowane ograniczonymi funduszami, brak emocjonalnego wsparcia współmałżonka, zwiększenie liczby obowiązków domowych itp., co w konsekwencji może (choć nie musi) utrudniać pełnienie ról rodzicielskich.

W większości niepełnych rodzin w Polsce to matka wychowuje dzieci. Sytuacja dziecka wychowywanego w rodzinie niepełnej doprowadza do dyskomfortu psychicznego, bez względu na to czym spowodowany jest rozpad systemu rodzinnego, jednakże nie jest czynnikiem dyskryminującym oraz z góry skazującym na niepowodzenie. Wiele zależy bowiem od relacji panującej pomiędzy matką a dzieckiem, jak i indywidualnej sytuacji, która przyczyniła się do rozpadu systemu rodzinnego. Znaczenie mają również takie czynniki, jak struktura rodziny, miejsca zamieszkania, wykształcenia rodzica, status społeczno-ekonomiczny oraz preferowany styl wychowania (Dymek - Balcerek, 1999). Niewątpliwie jednak sytuacja dziecka w rodzinie niepełnej jest trudniejsza niż w przypadku, gdy jest ono wychowywane przez oboje rodziców. Dziecko, aby mogło się prawidłowo przystosować do życia w społeczeństwie potrzebuje wzorców osobowych zarówno od ojca, jak i od matki. Brak stałego kontaktu z ojcem powoduje, iż dziecku odebrana jest możliwość czerpania odpowiednich wzorców zgodnych ze specyfiką płci psychologicznej. Tym samym pozbawione jest ono swobody nawiązania części bliskich relacji uczuciowych, czy chociażby tworzenia się niezwykle istotnej więzi uczuciowej (por. np. Dudek, 2003; Kawula, 2009).

Jednym z najważniejszych aspektów życia rodzinnego są style wychowania, którymi charakteryzują się rodzice. W istotnym stopniu wpływają one na funkcjonowanie zarówno dziecka, jak i całego systemu rodzinnego. Style wychowania najogólniej można zdefiniować jako

dobór i zastosowanie zespołu środków wychowawczych lub też wypadkową sposobów i metod oddziaływania na dziecko w rodzinie (Ziemska, 1973; Ryś, 2009). Najczęściej wyróżnia się styl demokratyczny, autokratyczny i liberalny, choć w literaturze przedmiotu wymienia się również i inne style (por. Ryś, 2009). To jaki styl wychowania ujawnia rodzic zależy od wielu czynników. Można wśród nich wymienić m.in. uwarunkowania kulturowe, właściwości podmiotowe rodzica i jego indywidualne doświadczenia, ale także właściwości dziecka (Plopa, 2008). Niektórzy badacze zwracają na przykład uwagę, że osobowość dziecka, a nawet jego płeć mogą być jednym z czynników determinujących styl wychowawczy rodzica (Poraj, 2009; Sendyk, 2009).

Należy podkreślić, że każdy ze stylów wychowawczych pociąga za sobą określone skutki dla rozwoju i funkcjonowania dziecka. Najkorzystniejsze jest oczywiście takie środowisko wychowawcze, w którym dziecko czuje się akceptowane i kochane, dawana jest mu rozumna swoboda, a jego prawa są szanowane (por. np. Knopp, 2007; Pecyna, 1998; Siudem, 2000; Ziemska 1973). Potwierdzają to liczne wyniki badań. Postawy rodziców cechujące się ciepłem, miłością i akceptacją wiążą się między innymi ze zdolnością dzieci do nawiązywania prawidłowych relacji emocjonalnych (Knopp, 2010), ich stabilnością emocjonalną (Becker i Krug, 1964; za: Król, 1989), empatią (Kasprzyk, 2001), a także wysokim poziomem samoakceptacji i przystosowania (Baumrind, 1967, za: Ziemska, 1986). Wykazano także, że dzieci, które mają dobry kontakt z rodzicami, są mniej podatne na sytuacje stresowe, wcześniej rozwijają swoją niezależność i autonomię, uczą się podstawowego zaufania do świata i własnych mechanizmów wewnętrznej kontroli (por. np. Plopa, 1995; Ziemska, 1975).

Z drugiej strony niewłaściwe style wychowania mogą doprowadzić u dziecka do zaburzenia jego procesu socjalizacji i rozwoju emocjonalnego, poczucia osamotnienia oraz nieprzystosowania (por. Knopp, 2010; Matczak, Knopp, 2014; Ryś, 2009). Traktowanie dziecka jako ciężaru, nie okazywanie mu pozytywnych uczuć, nie zaspokajanie jego podstawowych potrzeb, zbyt rygorystyczne wymagania lub przeciwnie - obojętność na dziecko i niepodjęcie jakichkolwiek działań wychowawczych, mogą prowadzić m.in. do zahamowania u niego rozwoju uczuć wyższych, przejawów aspołecznych zachowań, niezdolności do tworzenia trwałych związków uczuciowych, braku ufności, bojaźliwości, niechęci czy wrogich intencji przejawianych w stosunku do innych ludzi, braku wiary we własne siły i niepewności (por. np. Knopp, 2007; Łobocki, 2007; Pecyna, 1998; Plopa, 1983; Siudem, 2000; Ziemska 1973). Podsumowując, należy stwierdzić, iż style wychowania w rodzinie w znaczący sposób wpływają na rozwój społeczno-emocjonalny dzieci, gdyż w naturalny sposób przyczyniają się do wyznaczenia kierunku ich aktywności.

Przytoczone dane uzasadniają poszukiwanie źródeł agresji dzieci i młodzieży w nieprawidłowościach systemu wychowawczego. Zainteresowanie tym zagadnieniem jest istotne ze względu na występujące obecnie na coraz szerszą skalę przejawy zachowań agresywnych obserwowane wśród najmłodszej części społeczeństwa.

W literaturze przedmiotu odszukać można wiele definicji agresji. W psychologii agresja rozumiana jest jako „działanie skierowane przeciwko ludziom lub przedmiotom wywołującym u osobnika niezadowolenie lub gniew” (Okoń, 1984, s. 13). A. Frączek (1979, s. 10) stwierdza, iż „w stosunkach międzyludzkich agresja polega na łamaniu norm i zasad współżycia określonych społecznie i wypracowanych w trakcie doświadczeń historycznych”. Celem takiego postępowania jest w głównej mierze degradacja struktury życia społecznego przejawiająca się

w braku oporu wobec destrukcyjnych form zachowań w stosunku do społecznie przyjętych prawidłowych sposobów zachowania. Z kolei I. Moczydłowska (Moczydłowska, Pełszyńska, 2004, s. 15) określa agresję jako „swoistą formę zachowania się, przyjmującą postać inicjowanego ataku powodującego powstanie określonych szkód materialnych lub moralnych”. W definiowaniu pojęcia agresji wyróżnić można dwa zasadnicze komponenty: agresywne zachowanie jest intencjonalne i zawsze pociąga za sobą negatywne skutki dla ofiary, natomiast sprawca opisywany jest jako osoba chcąca zranić psychicznie lub fizycznie swoją ofiarę (Danilewska, 2002).

Zachowania agresywne mogą przybierać różnorodne formy, wpływając niekorzystnie na szeroko rozumiany rozwój emocjonalny, społeczny oraz psychiczny każdej jednostki, w stosunku do której są przejawiane. Zdaniem Z. Skornego (1968) agresja może ujawniać się w sposób jawny - poprzez aktywne działania, bądź ukryty - ukierunkowany na obszar sfery umysłowej człowieka. Pierwszy wymieniony rodzaj uaktywnia się w agresywnym zachowaniu skierowanym na zewnątrz - w stosunku do otaczającej jednostkę rzeczywistości, drugi z kolei odnosi się do wewnętrznej struktury osobowości człowieka doprowadzając w konsekwencji do autoagresji. Do najczęściej przejawianych form zachowań agresywnych należy zaliczyć: agresję werbalną (słowną), agresję fizyczną (motoryczną), agresję instrumentalną, agresję wrogą (emocjonalną/reaktywną/ekspresyjną), agresję skierowaną na obiekty zastępcze oraz autoagresję (por. np. Adamczewska, 2006; Linowski, Wysocki, 2012; Papież, Płukis, 2000; Kmieciak-Baran, 2000).

Mimo prezentowanej przez badaczy różnorodności interpretowania analizowanego zagadnienia jeden element pozostaje wspólny - zachowaniom agresywnym przypisuje się zdecydowanie negatywne znaczenie bez względu na to w jaki sposób są one przejawiane. W sposób naturalny przyczyniają się one do destabilizacji ładu społecznego, co przejawia się między innymi w nieprzestrzeganiu obowiązujących norm, łamaniu zasad, braku świadomości, a także odpowiedzialności za poczynione przewinienia.

Zachowania agresywne są coraz powszechniejszym zjawiskiem obserwowalnym w otaczającej nas rzeczywistości wśród najmłodszej części społeczeństwa. Coraz częściej spotkać można agresywne małe dzieci oraz brutalną dorastającą młodzież. Problem zaczyna się wówczas, gdy jednostki te nie dostrzegają żadnych nieprawidłowości w swoim zachowaniu a wręcz przeciwnie - często owa reprezentowana postawa staje się powodem do dumy, cieszeniem się autorytetem, poważaniem oraz zainteresowaniem w grupie rówieśniczej.

Badania nad zjawiskiem agresji wskazują, iż powstawanie niewłaściwych ze społecznego punktu widzenia zachowań uwarunkowane jest kilkoma czynnikami, w tym przede wszystkim właściwościami biologicznymi podmiotu, wpływem grup rówieśniczych oraz oddziaływaniem środowiska rodzinnego (por. np. Aronson, Wilson, Akert, 2006; Karłyk-Ćwik, 2008; Kmieciak-Baran 2000; Żegnałek, 2006). Szczególną uwagę badaczy budzi ostatni z wymienionych czynników. Zdaniem J. M. Wolińskiej (2003) na sposób postępowania dziecka wpływają takie właściwości środowiska rodzinnego, jak m.in.: układ ról, wzajemne relacje, atmosfera i stosunkowo długi czas przebywania razem. Znaczącą rolę odgrywa wzajemność oddziaływań jak również rodzaj i intensywność relacji panujących w środowisku rodzinnym, które to w konsekwencji przekładają się na inne płaszczyzny funkcjonowania. Także J. Surzykiewicz (2004) twierdzi, iż znaczącą rolę w kontekście kształtowania się zachowań agresywnych przypisać

należy indywidualnym właściwościom środowiska rodzinnego, które w znaczny sposób determinują zachowanie dzieci i młodzieży. Niekorzystne warunki socjalizacyjno-wychowawcze, ogólnie panująca atmosfera oraz autokratyczno-restrykcyjny styl wychowania, sprzyjają kształtowaniu się w świadomości dziecka niewłaściwych postaw i zachowań, które często bywają powielane w życiu dorosłym.

W zależności od sposobu życia, warunków kulturowych, sytuacji bytowej, wzajemnych relacji, dom rodzinny oddziałuje na dzieci pozytywnie lub negatywnie. Konflikty występujące pomiędzy rodzicami objawiające się kłótniami, krzykiem, biciem oraz stosowaniem przemocy (kary cielesne, ubliżanie, oddalenie fizyczne i uczuciowe) w sposób naturalny kształtują sposób funkcjonowania jednostki. Takie postępowanie sprzyja naśladowaniu nieprawidłowych zachowań w stosunku do innych osób: rodziców, rodzeństwa, rówieśników jak i nauczycieli (Żegnałek, 2006). Do czynników nasilających przejawy niewłaściwych postaw należy zaliczyć m.in.: trudną sytuację socjalno-bytową rodziny, warunki materialne oraz mieszkalne, długotrwały brak pracy członków rodziny, a przez to utrudniony dostęp do nauki czy wypoczynku. Zasadniczą rolę odgrywają jednak nieprawidłowe postawy rodzicielskie. Relacje oparte na braku zrozumienia, akceptacji czy miłości warunkują patologiczne sposoby zachowania się dziecka, które poprzez naśladownictwo, identyfikację oraz modelowanie asymiluje w sposób całkowicie naturalny cechy danej społeczności, z którą się utożsamia (Karłyk-Ćwik, 2008). W. May (2011) zwraca uwagę na fakt, że rodziny, w których przekazywane są wzorce agresywnego zachowania to nie tylko, jak to się powszechnie uznaje, środowiska patologiczne, w których występuje przemoc, alkoholizm czy problemy finansowe. Istnieje bowiem wiele zamożnych rodzin, które nie realizują w sposób właściwy podstawowych obowiązków wychowawczych. Sytuacja ta przejawia się m.in. poprzez stawianie spraw materialnych ponad wszystko, wychowywaniu w duchu przesadnej dyscypliny przy nadmiernym karaniu za drobne przewinienie czy brak czasu dla własnych dzieci.

Klasyczne już badania przeprowadzone przez W. Healyego i A. Bronnera (1947; za: Pospiszyl, Żabczyńska, 1981) na grupie 103 nieletnich przestępców dowodzą rangi środowiska rodzinnego w kształtowaniu zaburzeń funkcjonowania społecznego. Na podstawie uzyskanych wyników stwierdzono, iż prawie wszystkie badane osoby doświadczające konfliktu z prawem, przeżywają głęboki kryzys związany z trudną sytuacją rodzinną. Brak prawidłowych relacji oraz więzi emocjonalnych pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny a także przejawy destrukcyjnych zachowań obserwowane w środowisku domowym doprowadzają do zaburzeń sfery emocjonalnej, co powoduje odrzucenie autorytetu rodzica, a wraz z nim wszelkich innych wartości oraz norm społecznie akceptowanych. Dostarczanie patologicznych wzorców postępowania sprzyja niedostosowaniu społecznemu jednostki, co w sposób naturalny przyczynia się do wzrostu zachowań agresywnych.

Celem podjętych przez autorki artykułu badań było poszukiwanie zależności między jednym z aspektów funkcjonowania rodziny niepełnej – stosowanego przez samotne matki stylu wychowania - a zachowaniami agresywnymi ich nastoletnich dzieci.

Opierając się na danych dostępnych w literaturze przedmiotu, postawiono następujące hipotezy badawcze:

- 1) Pożądane style wychowania matek – styl demokratyczny i liberalny kochający – korelują ujemnie ze wskaźnikami agresji u ich dzieci.

- 2) Niepożądane style wychowawcze matek – styl autokratyczny i liberalny niekochający - korelują dodatnio ze wskaźnikami agresji u ich dzieci.
- 3) Postawiono także hipotezę dodatkową, w następującym brzmieniu:
- 4) Płeć dzieci jest czynnikiem różnicującym style wychowawcze matek.

2. Badania własne

2.1. Badane osoby i metody badań

Badaniami objęto 60 samotnych matek w wieku od 33 do 57 lat, a także ich dzieci w przedziale wiekowym 13 - 16 lat (30 chłopców i 30 dziewcząt). Badane osoby pochodziły ze środowisk o różnym statusie społecznym. Matki posiadały wykształcenie zawodowe lub średnie. Docierano do nich za pośrednictwem Gminnych oraz Miejskich Ośrodków Pomocy Społecznej z terenu powiatu radomskiego, przy współpracy z pracownikami socjalnymi, którzy podczas rozmów z samotnymi matkami przedstawiali im informację o możliwości udziału w badaniu. Każda osoba zapewniona była o dyskrecji oraz wykorzystaniu uzyskanych wyników tylko i wyłącznie do celów naukowych. Badania były całkowicie dobrowolne. Jeśli matka była zainteresowana uczestnictwem, ustalała ze swoim dzieckiem, czy ono również wyraża zgodę. Dopiero wtedy, podczas indywidualnych spotkań z matkami mierzone były ich style wychowawcze, a następnie, podczas osobnego spotkania z dzieckiem bez obecności matki, zachowania agresywne.

W celu oceny stylu wychowania samotnych matek wykorzystano kwestionariusz Analiza Stylu Wychowania w Rodzinie - Rodzina Własna autorstwa M. Ryś (2009). Narzędzie to jest oparte na teoretycznej koncepcji systemów rodzinnych D. Fielda. Składa się ono z 33 pytań odnoszących się do czterech stylów wychowania: demokratycznego, autokratycznego, liberalnego kochającego oraz liberalnego niekochającego.

Styl demokratyczny charakteryzuje się przede wszystkim poszanowaniem praw oraz uczuć każdego członka rodziny, wspólnym planowaniem działań i rozwiązywaniem problemów, okazywaniem sobie wzajemnego zaufania, sympatii oraz życzliwości. Z kolei styl autokratyczny oparty jest na autorytecie władzy, przemocy i pedantyzmu, który przejawia się m.in. w stawianiu nadmiernych wymagań wobec dziecka, a także kontrolą relacji pozarodzinnych. Ostatnie dwa style liberalne odznaczają się darzeniem dziecka nadmierną swobodą, brakiem stawiania wymagań oraz interweniowaniem tylko w wyjątkowych sytuacjach z tym, że w stylu liberalnym kochającym rodzice okazują swemu dziecku dużo ciepła i czułości, zaś w stylu liberalnym niekochającym dominuje obojętność oraz chłód emocjonalny (Ryś, 2009). W skład każdej ze skal wchodzi 10 stwierdzeń, zaś zadaniem osoby badanej jest ustosunkowanie się do każdej z nich poprzez wybór jednej z podanych odpowiedzi - „zupełnie nie”, „nie potrafię określić” lub „zdecydowanie tak”.

Pomiaru zachowań agresywnych dzieci dokonano za pomocą kwestionariusza Nastroje i Humory A. H. Bussa i A. Durkee w polskiej adaptacji M. Choynowskiego (1971). Składa się on ze 100 pytań operacjonalizujących następujące zmienne: ogólny poziom agresji, napastliwość fizyczną, napastliwość słowną, napastliwość pośrednią, negatywizm, podejrzliwość, urazę, drażliwość oraz poczucie winy. Napastliwość fizyczna została tu zdefiniowana jako utrata

kontroli nad swoimi agresywnymi impulsami przejawiającymi się m.in. w fizycznym ataku innych osób. Napastliwość słowna przejawia się w ujawnianiu negatywnych uczuć w formie oraz treści wypowiedzianych słów. Z kolei napastliwość pośrednia jest przejawem zachowań agresywnych nie wprost, lecz w sposób pośredni, np. poprzez trzaskanie drzwiami, tupanie nogami, rzucanie przedmiotami. Negatywizm charakteryzuje się biernym lub czynnym przeciwstawianiem innym, buntowaniem się wobec przyjętych norm i reguł postępowania. Podejrzliwość rozumiana jest jako rzutowanie własnej wrogości na inne osoby oraz brak wiary w pozytywne intencje ludzi. Uraza obejmuje swym zasięgiem gniew, pretensje oraz ciągłe domaganie się czegoś. Drażliwość zaś wyraża się skłonnością do irytacji czy gotowością wybuchu negatywnych emocji z byle jakiego powodu. Ostatni z komponentów - poczucie winy, oznacza przeżywanie silnych wyrzutów sumienia, często nieadekwatnych w odniesieniu do występujących zdarzeń życiowych (Choynowski, 1971).

2.2. Uzyskane wyniki

W celu analizy zależności występującej pomiędzy stylami wychowania matek a zachowaniami agresywnymi ich dzieci obliczono współczynniki korelacji r-Pearsona. Ze względu na potencjalne różnice międzypłciowe obliczeń dokonano osobno dla próby dziewcząt i chłopców.

W przypadku dziewcząt nie wystąpiły żadne istotne zależności między ich agresją a stylami wychowawczymi matek.

Zupełnie inna sytuacja miała miejsce w przypadku chłopców. Obliczone dla nich współczynniki korelacji zamieszczono w tabeli 1.

Tabela 1. Współczynniki korelacji r Pearsona między stylami wychowawczymi matek (N=30) a zachowaniami agresywnymi ich synów (N=30)

Zmienna	Styl demokratyczny	Styl autokratyczny	Styl liberalny kochający	Styl liberalny niekochający
Ogólny poziom agresji	-0,41*	0,54**	-0,41*	0,48**
Napastliwość fizyczna	-0,37*	0,55**	-0,31	0,43*
Napastliwość słowna	-0,34	0,42*	-0,21	0,38*
Napastliwość pośrednia	-0,27	0,56**	-0,29	0,37*
Negatywizm	-0,23	0,43*	-0,16	0,23
Podejrzliwość	-0,23	0,06	-0,38*	0,24
Uraza	-0,46*	0,36*	-0,53**	0,51**
Drażliwość	-0,24	0,36*	-0,27	0,30
Poczucie winy	0,22	-0,46*	0,27	-0,34

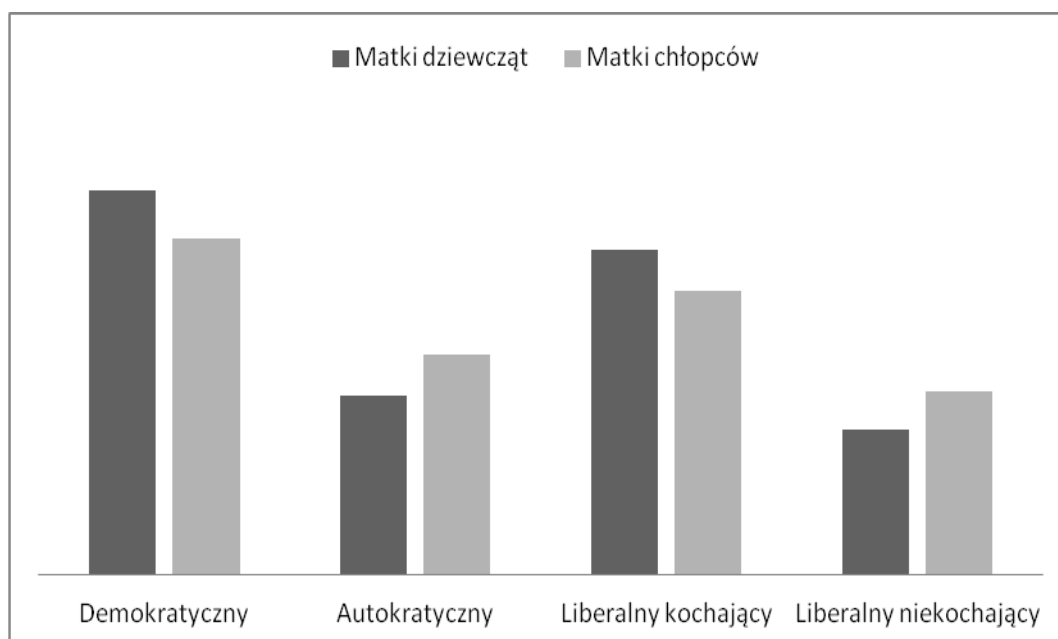
*p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001

Jak widać, u chłopców wszystkie style wychowawcze matek wiążą się z ogólnym poziomem agresji oraz urazą, zaś z napastliwością fizyczną nie koreluje jedynie styl kochający

liberalny. Należy również dodać, że najwięcej związków (dodatnich) ze wskaźnikami agresji stwierdzono w przypadku niepożądanych wychowawczo stylów autokratycznego i liberalnego niekochającego. Styl autokratyczny koreluje z wszystkimi wskaźnikami agresji oprócz podejrzliwości. Styl liberalny niekochający wykazuje zależność z ogólnym poziomem agresji, napastliwością fizyczną, napastliwością słowną, napastliwością pośrednią oraz poczuciem urazy. Prawidłowe style - demokratyczny i liberalny, wiążą się z mniejszą liczbą wskaźników agresji i w każdym przypadku są to związki ujemne. Oprócz ogólnego poziomu agresji i poczucia urazy, stwierdzono korelacje z napastliwością fizyczną (styl demokratyczny) oraz podejrzliwością (styl liberalny niekochający).

Z punktu widzenia podjętej tematyki interesującym zagadnieniem wydawało się również zróżnicowanie stylów wychowawczych samotnych matek w zależności od płci ich dzieci. Porównanie stylów wychowawczych matek chłopców i dziewcząt przedstawiono na rysunku 1.

Rys. 1. Średnie wyniki uzyskane przez matki dziewcząt i chłopców w kwestionariuszu Analiza Stylu Wychowania w Rodzinie

N

a podstawie przedstawionego rysunku można stwierdzić, iż matki dziewcząt uzyskały wyższe wyniki niż matki chłopców w skalach mierzących prawidłowe style wychowawcze, a zarazem niższe wyniki w skalach mierzących niepożądane style wychowawcze. Istotność statystyczną tych różnic sprawdzono przy użyciu testu t Studenta (patrz: tabela 2).

Tabela 2. Porównanie stylów wychowania matek dziewcząt (N=30) i chłopców (N=30)

Zmienna	Matki dziewcząt		Matki chłopców		Test t Studenta (df=58)
	M	SD	M	SD	
Styl demokratyczny	25,15	3,66	22,00	3,78	3,28**
Styl autokratyczny	11,78	4,67	14,43	4,30	-2,29*
Styl liberalny kochający	21,32	2,12	18,57	3,46	3,72***
Styl liberalny niekochający	9,48	5,54	12,03	3,57	-2,12*

M – średnia; SD - odchylenie standardowe

*p <0,05; **p <0,01; ***p <0,001

Dane zaprezentowane w powyższej tabeli wskazują, iż wszystkie mierzone style wychowawcze matek chłopców i dziewcząt różnią się w sposób istotny statystycznie.

2.3. Dyskusja wyników i wnioski

Przeprowadzone badania częściowo potwierdziły istnienie zależności między środowiskiem wychowawczym rodziny a skłonnością do agresji u dzieci. Postawione hipotezy badawcze zostały zweryfikowane pozytywnie, ale jedynie w odniesieniu do chłopców. U dziewcząt nie ujawniły się oczekiwane zależności między ich zachowaniami agresywnymi a stylami wychowawczymi ich matek.

Uzyskane wyniki pozwalają na wysnucie ogólnego wniosku, że korzystne warunki środowiska rodzinnego, przeciwdziałają przejawom agresji wśród chłopców. Okazało się, że prawidłowe style wychowawcze samotnych matek oparte na okazywaniu synom pozytywnych emocji, zaufania i szacunku, wiążą się z mniejszym nasileniem agresji u dzieci. Z kolei wychowanie synów oparte na przemocy, nadmiernych wymaganiach i kontroli lub też obojętności i chłodzie emocjonalnym, sprzyja zachowaniom agresywnym u dzieci.

Takie wyniki nie są zaskakujące w świetle dostępnej literatury przedmiotu. We wcześniejszych badaniach także stwierdzano, że nieprawidłowe oddziaływania wychowawcze, słabe więzi rodzinne, brak prawidłowych relacji pomiędzy członkami rodziny itp., sprzyjają zaburzeniom rozwoju i funkcjonowania, w tym zachowaniom agresywnym (por. np. Healy, Bronner, 1947, za: Pospiszyl, Żabczyńska, 1981; Baldwin, Kalhorn, Brees, 1945, za: Ziemska, 1986; zob. też Knopp, 2010; Ryś, 2011). Na przykład D. Borecka-Biernat (1995) dowiodła, że dzieci z rodzin, w których dominują nieprawidłowe style wychowania, w sytuacjach stresowych, np. w sytuacji ekspozycji społecznej, mają tendencję do nieśmiałych, wycofujących się bądź też agresywnych zachowań.

W tym kontekście znacznie ciekawszy wydaje się fakt, że zależność między stylem wychowawczym matek a agresją ich dzieci wystąpiła jedynie w grupie chłopców. Próbę wyjaśnienia takich wyników można podjąć na kilku płaszczyznach.

Po pierwsze brak zależności między stylami wychowawczymi matek, a agresją dziewcząt, a zarazem obecność owej zależności u chłopców, może wynikać ze stwierdzonych w przeprowadzonych badaniach różnic w stylach wychowawczych w zależności od płci dziecka.

Jak się okazało, matki dziewcząt charakteryzują się istotnie większym niż matki chłopców natężeniem stylów właściwych, opartych na bliskim kontakcie emocjonalnym, ujawnianiem wobec dziecka pozytywnych uczuć i poszanowaniu jego praw. Zarazem matki te uzyskiwały niższe wyniki w salach mierzących styl autorytarny i liberalny niekochający, a więc te sposoby wychowania, które wiążą się z chłodem emocjonalnym, brakiem poszanowania dziecka, brakiem zainteresowania nim lub też stawianiem mu zbyt restrykcyjnych wymagań.

Różnice w stylach wychowawczych rodziców dziewcząt i chłopców były już wcześniej sygnalizowane przez badaczy. Na przykład G. Poraj (2009) stwierdziła, iż matki częściej przejawiają postawę kochającą wobec córek, zaś odrzucającą w stosunku do synów. Podobnie badania M. Sendyk (2009) wskazały na istnienie zależności pomiędzy postawą wychowawczą matek a płcią ich dziecka. Ich wyniki dowiodły, iż matki znacznie częściej przejawiają pozytywne uczucia w stosunku do swoich córek niż do synów, ponadto w większym stopniu otaczają je opieką, troską, a także emocjonalnym wsparciem. Owa sytuacja być może wiąże się ze specyficznym przebiegającym w zależności od płci dziecka procesem socjalizacji. Proces ten jest na ogół zgodny z kulturowo i społecznie zakorzenionym stereotypem płci, który sprzyja przekazywaniu wzorców kobiecej delikatności, wrażliwości i uległości oraz męskiej siły, wytrwałości czy stanowczości. Normy społeczne związane z płcią nakazują otaczanie opieką słabszych kobiet (Custini, Feldman, 1989). Być może z tego wynikają bardziej nasilone u matek dziewcząt style wychowania oparte na czułości i akceptacji. Te uwarunkowane kulturowo różnice w sposobie wychowania dziecka, sprawiają, że sytuacja chłopców wychowywanych przez samotne matki jest trudniejsza niż sytuacja dziewcząt. Być może prawidłowa, optymalna dla rozwoju dziecka konfiguracja stylów wychowawczych nie wykazuje związku z zachowaniami agresywnymi (lub ich brakiem) u młodzieży. Zależność pojawia się, gdy konfiguracja stylów wychowawczych rodzica jest niewłaściwa. Wtedy staje się ona czynnikiem predysponującym dziecko do zaburzeń funkcjonowania i zachowań agresywnych. Należy jednak podkreślić, że przeprowadzone badania przede wszystkim ze względu na małą próbę i ograniczoną liczbę kontrolowanych zmiennych, są jedynie wstępem do formułowania tego rodzaju uogólnień. Niewątpliwie konieczna jest dalsza eksploracja tego zagadnienia.

Na zagadnienie związku stylów wychowawczych rodziców i agresji ich dzieci z uwzględnieniem płci tych ostatnich, można spojrzeć także z szerszej perspektywy społeczno-kulturowej. Jak już wspomniano każda z płci pełni odmienne, głęboko osadzone w tradycji i kulturze role społeczne. Role kobiece, związane z pełnieniem funkcji opiekuńczych, wymagają wrażliwości na innych ludzi i przejawiane przez nich emocje. Otoczenie społeczne motywuje więc kobiety do tego typu wrażliwości (por. Denham, 1998; Mandal, 2003; Saarni, 1999). Z kolei od mężczyzn wymaga się koncentracji na zadaniach i osiągania sukcesów (por. Maruszewski, Ścigała, 1998). To sprawia, że agresja kobiet jest mniej akceptowana społecznie niż agresja mężczyzn. Dziewczęta już od najmłodszych lat spotykają się z oczekiwaniami, by kontrolowały swój gniew oraz frustrację i nie pozwalały sobie na zachowania agresywne. Inaczej jest w przypadku chłopców, u których agresja jest w większym stopniu tolerowana przez otoczenie. Można więc przypuszczać, że nawet jeśli środowisko rodzinne poprzez swoje niewłaściwe oddziaływania, na przykład niepożądane style wychowawcze rodziców, predysponuje dziewczęta do agresji, szersze otoczenie społeczne (np. szkoła, krąg rówieśników, mass media itp.) zgodnie z pewnym stereotypem związanym z funkcjonowaniem płci, wywiera na nie presję, by kontrolowały swoje

zachowania agresywne. Nawet jeśli więc nie są one uczone tego w rodzinie, rolę „nauczyciela” przejmuje szersze środowisko społeczne. Socjalizacja ich agresji przebiega więc nie tylko w systemie rodzinnym, ale też, w dużym stopniu, w szerszym kontekście społecznym. Stąd też brak związku między stylami wychowawczymi matek a agresją ich córek. Inaczej sytuacja ma się w przypadku chłopców. Poprzez swoją konstytucję fizyczną są oni bardziej predysponowani do zachowań agresywnych niż dziewczęta, zaś dodatkowo stereotyp męskości nie implikuje braku zachowań agresywnych. Chłopcy nie spotykają się z aż tak dużym naciskiem dalszego otoczenia społecznego na niwelowanie zachowań agresywnych. Stąd też główna rola w tej kwestii przypada środowisku rodzinnemu. Być może dlatego istnieje związek między agresją badanych chłopców a sposobem ich wychowania przez matki.

Podsumowując całość prezentowanych tu rozważań, należy stwierdzić, że zarówno zagadnienia samotnego macierzyństwa, jak i zachowania agresywne dzieci i młodzieży, z uwagi na fakt, iż są aktualnym problemem społecznym wymagają głębszej eksploracji. Wskazane byłoby przeprowadzenie kolejnych badań na szerszej grupie, przy uwzględnieniu także innych wskaźników funkcjonowania środowiska rodzinnego. Warto byłoby również objąć badaniami inne grupy wiekowe, a także kontrolować wpływ grupy rówieśniczej. Słuszne wydaje się również zwrócenie uwagi na zjawisko samotnego rodzicielstwa w odniesieniu do grupy ojców. Jest to coraz większy problem społeczny, któremu jednak w badaniach naukowych poświęca się stosunkowo niewiele uwagi.

Cytowana literatura:

- Adamczewska, B. (2006). Geneza agresji. *Edukacja i Dialog*, 1, 21-25.
- Aronson, E., Wilson, T. D., Akert, R. M. (2006). *Psychologia społeczna*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Borecka-Biernat, D. (1995). Nieśmiałość i agresja nastolatków a styl wychowania w rodzinie. *Problemy Rodziny*, 5, 45-46.
- Choynowski, M. (1971). *Podręcznik do testu Nastroje i Humory A.H. Bussa, A. Durkee*. Warszawa: MoiSW.
- Danilewska, J. (2002). *Agresja u dzieci - szkoła porozumienia*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Denham, S. A. (1998). *Emotional development in young children*. New York: Guilford Press.
- Dymek - Balcerek, K. (1999). *Dziecko w obliczu patologii społecznej dnia codziennego- Rzeczywistość lat dziewięćdziesiątych, t. II*. Radom: Politechnika Radomska.
- Dudek, Z. W. (2003). *Matriarchat - patriarchat, subkultura matki - subkultura ojca*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Frączek, A. (1979). Czynności agresywne jako przedmiot studiów eksperymentalnej psychologii społecznej. W: A. Frączek., *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych* (s. 9-31). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Karłyk - Ćwil, A. (2008). Diagnostowanie i rozumienie agresji: trudności i wskazówki. *Problemy Opiekuńczo - Wychowawcze*, 1, 5-13.
- Kasprzyk, H. (2001). Postawy rodzicielskie matek i ojców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim a ich wrażliwość empatyczna. *Chowanna*, 44, 46-62.

- Kawula, S. (2009). Rodzina o skumulowanych czynnikach patogennych. W: S. Kawula, J. Brągiel i A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny* (s. 115-152). Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałek.
- Kmiecik - Baran, K. (2000). *Młodzież i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Knopp, K. A. (2007). Inteligencja emocjonalna i temperament studentów a postawy rodzicielskie ich matek i ojców. *Roczniki Psychologiczne*, X(2), 113-134.
- Knopp, K. A. (2010). *Inteligencja emocjonalna oraz możliwości jej rozwijania u dzieci i młodzieży*. Warszawa: UKSW.
- Król, J. (1989). *Postawy rodzicielskie, poziom samoakceptacji a pojęcie Boga: studium psychologiczne (rozprawa habilitacyjna)*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Linowski, K., Wysocki, I. (2012). *Agresja, autoagresja i przemoc w życiu człowieka. Przyczyny, przejawy, przeciwdziałanie i resocjalizacja*. Radom: Politechnika Radomska.
- Łobocki, M. (2007). *Teoria wychowania w zarysie*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Mandal, E. (2003). *Kobiecość i męskość. Popularne opinie i badania naukowe*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Maruszewski, T., Ścigała, E. (1998). *Emocje – aleksytymia – poznanie*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Matczak, A., Knopp, K. A. (2014). *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*. Warszawa: Liberi Libri.
- May, W. (2011). Geneza zachowań agresywnych. *Wszystko dla Szkoły*, 6, 9-12.
- Moczydłowska, I., Pełszyńska I. (2004). *Profilaktyka w szkole dla młodzieży niedostosowanej społecznie*. Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe FOSZE.
- Okoń, W. (1984). *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Papież, J., Płukis, A. (2000). *Przemoc dzieci i młodzieży w perspektywie polskiej transformacji ustrojowej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pecyna, M., B. (1998). *Rodzinne uwarunkowania zachowania dziecka w świetle psychologii klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Plopa, M. (2008). *Psychologia rodziny: teoria i badania*. Warszawa: Impuls.
- Poraj, G., (2009). Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych u młodzieży wychowującej się w środowisku wiejskim i miejskim. W: T. Rostowska (red.), *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*. (s. 251-275) Warszawa: Wydawnictwo Difin SA.
- Pospiszyl, K., Żabczyńska, E., (1981). *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ryś, M. (2009). *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Ryś, M. (2011). Oddziaływania wychowawcze rodziców a nadzieja na i kompetencje społeczne u ich dzieci. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 3(7), 86-108.
- Saarni, C. (1999). Kompetencja emocjonalna i samoregulacja w dzieciństwie. W: P. Salovey, D.J. Sluyter (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna: problemy edukacyjne* (s. 75-125). Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.

- Sendyk, M. (2009). Postawy wychowawcze rodziców wobec córek i synów. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 6, 45–49.
- Siudem, A. (1999). Elementy środowiska rodzinnego uwzględnione w diagnostyce resocjalizacyjnej. W: A. Wojnarski (red.), *Diagnostyka resocjalizacyjna: wybrane zagadnienia* (s. 29 - 30). Lublin: UMCS.
- Skorny, Z. (1968). *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Surzykiewicz, J. (2004). Agresja i przemoc w szkole W: Z. Kwieciński i B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki* (s. 270-290). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wolińska, J. M. (2003). *Agresywność młodzieży problem indywidualny i społeczny*. Lublin: UMCS.
- Ziemska, M. (1973). *Postawy rodzicielskie*. Warszawa: Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”.
- Ziemska, M. (1975). *Rodzina i osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Ziemska, M. (1986). *Rodzina i dziecko*. Warszawa: PWN.
- Żegnałek, K. (2006). Przyczyny zachowań agresywnych dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. *Edukacja*, 1, 79-85.